

بررسی و تحلیل اصول تربیتی کودک از دیدگاه مشترک سعدی و خواجه نصیرالدین طوسی

زهرا رستگار، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشکده فنی و حرفه ای دختران کازرون

z.rastegar94@gmail.com

چکیده

یکی از مهم ترین دغدغه‌های روحی و فکری هر انسان آزاده ای تربیت فرزند و علم آموزی و نشان دادن راه صحیح زندگی به آنها است. خداوند به عنوان اولین مربی و معلم بشر درباره تربیت انسان فراوان سخن گفته و با بیان راه کارهای مناسب در قرآن کریم، آنها را در اختیار مریبان قرار داده است. رهبران دینی و بزرگان و اندیشمندان اسلامی با الهام گیری از کلام خدا، هر یک در موضوع تربیت فرزند تلاش نموده و دستورالعمل‌هایی ارائه داده اند. از جمله کسانی که در باب تعلیم و تربیت فرزند اهتمام ورزیده و اصول و روش‌های تربیت را بیان کرده اند یکی استاد سخن سعدی شیرازی و دیگری فیلسوف بزرگ اسلامی خواجه نصیرالدین طوسی است. این مقاله با تأمل بر دو کتاب بوستان و اخلاق ناصری در زمینه تربیت فرزندبر آن است که روش‌ها و عملکردهای تربیتی فرزند از دیدگاه این دو اندیشمند را بررسی کرده و نکته‌های اخلاقی و تربیتی مشترک میان آنها را بیابد و از این رهگذر به نکته‌های اخلاقی و تربیتی مهمی اشاره شود که نقش کلیدی و مهمی در تربیت فرزند دارد. در زمینه تربیت و تعلیم فرزندان مقاله‌های خوب و ارزشمند و فراوانی ارائه شده اما تاکنون به بررسی دیدگاه مشترک سعدی و خواجه نصیرالدین طوسی در زمینه تربیت کودک اشاره نشده است. با مقایسه این دو اثر ارزشمند در باب تربیت فرزند به نکته‌های اصولی و نوی در زمینه تربیت کودک اشاره شده و تدبیر و لطافت و حسن تعلیل را می‌توان از شاخصه‌های مهم تربیتی کودک و فرزندان به حساب آورد.

واژگان کلیدی: روش تربیتی کودک، خواجه نصیرالدین طوسی، سعدی، تدبیر، نفس، حسن تعلیل.

مقدمه

تربیت فرزند از مهم ترین وظایفی است که در درجه اول به عهده پدر و مادر و سپس به عهده معلمان و مریبان نهاده شده است. چرا که تربیت اولاد رابطه مستقیم با صلاح و فساد جامعه دارد و اگر فرزندان در محیط خانواده‌ها درست تربیت شوند از این ناحیه مشکلی برای جامعه پیش نمی‌آید اما اگر فرزندان نادرست پا به عرصه اجتماع بگذارند رفتار سوء آنان خواه ناخواه در جامعه سرایت کرده، تاثیر منفی بر آن می‌گذارند چنان که بسیاری از نابسامانی‌های اخلاقی و رفتاری موجود در جوامع کنونی، ناشی از انحرافات اخلاقی نسل جوان است که بخش عمده آن ریشه در تربیت خانوادگی آنان دارد. از این رو، پدر و مادر در تربیت فرزند وظیفه ای بس مهم به عهده دارند که باید به آن توجه نمایند. مطالعه، کتاب خوانی، دانایی و آگاهی پدر و مادر در زمینه‌های مختلف به آنها کمک می‌کند تا بهترین راه و روش مناسب در تربیت فرزند بکار گیرند در غیر این صورت امکان بروز بسیاری از نابهنجاری‌ها در خانواده و جامعه وجود خواهد داشت.

مطالعه کتاب‌های اخلاقی و تربیتی بزرگان و زندگی با آنان، این امکان را مهیا می‌سازد که دیدگاه خود را در زمینه خانواده و اخلاق و تربیت جهت دهیم و بهترین راه در تربیت فرزند انتخاب کنیم. بوستان سعدی و اخلاق ناصری دو کتاب ارزشمند اخلاقی است که در زمینه تعلیم و تربیت فرزند بخش‌هایی به خود اختصاص داده اند که نکته‌های مفیدی را در این زمینه ارائه داده اند.

بوستان دنیای پسندها و آرزوهای سعدی است، مدینه ی فاضله ای است پر از نیکی و پاکی و دادگری و انسانیت. آنچه در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد تنها دیدگاه ویژه و منظوم سعدی در مورد تربیت فرزند از عالم تربیت اوست که در همین نظم زیبا و کوتاه به بسیاری از نکته‌های تربیتی اشاره کرده و نکته‌های جالبی در این زمینه ارائه داده است. در اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی بابتی به تربیت فرزند اختصاص داده که بسیار مفصل و کامل تر از سعدی به این نکته پرداخته؛ با بررسی نکته‌های مشترک تربیتی فرزند در این دو کتاب اخلاقی به الگوی ثابتی از تربیت فرزند میرسیم که ما را در انتخاب راه درست، بهترین راهنماست.

اهمیت تربیت فرزند

اهمیت تربیت فرزند از آن جا روشن می‌گردد که انسان وارد جامعه می‌شود و انواع نابسامانی‌ها و بزهکاری‌هایی را که در میان مردم وجود دارد مشاهده کند. سرقت، کلاه برداری، نیرنگ بازی، دروغ و کلک و امثال آن، هر روزبیش از گذشته در اجتماع گسترش می‌یابد و بی بند و باری‌ها و هوس بازی‌ها، روز به روز بیشتر می‌شود. اغلب این نوع خلاف کاری‌ها به وسیله جوانان و نوجوان بودن وقتی کودک و نوجوان، انجام می‌گیرد. اگر این مسئله را ریشه یابی کنیم به این نتیجه خواهیم رسید که همه این رفتارهای نابهنجار به چگونگی تربیت خانوادگی نسل جوان منتهی می‌شود. از این جاست که خدای متعال خطاب به مومنان می‌فرماید:

«یا ایها الذین آمنوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْجِبَارَةُ. (تحریم: ۶)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید!! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ هاست نگه دارید. خداوند در این آیه کریم به پدران و مادران دستور می‌دهد که مواظب فرزندان خویش باشند. این دستور یک دستور تربیتی و در واقع مربوط به تربیت فرزندان و همه اهل خانه است.

بدین معنا که هر یک از پدر و مادر به سهم خویش در برابر تربیت فرزندان خود مسئولند و باید به این وظیفه مهم عمل کنند. در این آیه بر دو نکته تأکید شده است: نخست حفظ نفس از آتش، دوم نگه داری اعضای خانواده از آن. طبیعی است که این دو امر، با تزکیه نفس و تربیت دینی فرزندان و زبردستان امکان پذیر خواهد بود. پیامبر اکرم (ص) در حدیثی نسبت به مسئولیت عام انسان می‌فرماید: «أَلَا كَلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَلَا مِرْءَ عَلَى النَّاسِ رَاعٍ، وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَ الرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ، فَالْمَرْءُ رَاعِيهِ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ بَعْلِهَا وَ وُلْدِهِ وَ هِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ. بدانید همه شما نگهبانید و همه در برابر کسانی که مأمور نگهبانی آنها هستید، مسئولید. مرد نگهبان خانواده خویش است و در مقابل آنها مسئول. زن نیز نگهبان خانواده شوهر و فرزندان است و در برابر آنها مسئولیت دارد. از این گونه آیات و روایات ضرورت تربیت فرزندان در محیط خانواده به خوبی روشن می‌شود به نحوی که سعادت و خوش بختی جامعه بسته به آن است و اگر نسل جوان درست تربیت شود به تدریج زمینه رشد و تکامل مادی و معنوی جامعه فراهم می‌گردد؛ و چه خوب است در این زمینه مثل همه زمینه‌های زندگی از خداوند کمک بخواهیم. امام سجاد (ع) در تربیت فرزند از خداوند استمداد می‌طلبد و عرض می‌کند «اللَّهُمَّ اَعْنِي عَلَى تَرْبِيَتِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ وَ بَرِّهِمْ» خدایا مرا در تربیت و ادب آموزی و نیکوکاری فرزندانم یاری و مدد فرما. حضرت در این کلام به پدران و مادران می‌آموزد که در تعلیم و تربیت فرزند باید از خداوند متعال استعانت جست و با امید به امدادهای او به این امر اقدام نمود و گرنه تلاش‌های پدر و مادر بدون کمک‌های الهی به جایی نمی‌رسد و نمی‌توانند فرزند صالحی را پرورش داده تحویل جامعه دهند.

تربیت کودک از دیدگاه سعدی (در عالم تربیت)

سر چون زده بر گذشتش سنین

ز نامحرمان گو فراتر نشین

بر پنبه آتش نشاید فروخت

که تا چشم بر هم زنی خانه سوخت

چو خواهی که نامت بماند به جای	پسر را خردمندی آموز و رای
که گر عقل و طبعش نباشد بسی	بمیری و از تو نماند کسی
بسا روزگارا که سختی برد	پسر چون پدر نازکش پرورد
خردمند و پرهیزگارش برآر	گرش دوست داری بنارش مدار
به خردی درش زجر و تعلیم کن	به نیک و بدش وعده و بیم کن
نوآموز را ذکر و تحسین و زه	ز توییخ و تهدید استاد به
بیاموز پرورده را دسترنج	وگر دست داری چو قارون به گنج
مکن تکیه بر دستگاهی که هست	که باشد که نعمت نماند به دست
پایان رسد کیسه‌ی سیم و زر	نگردد تهی کیسه‌ی پیشه‌ور
چه دانی که گردیدن روزگار	به غربت بگرداندش در دیار
چو بر پیشه‌ای باشدش دسترس	کجا دست حاجت برد پیش کس؟
ندانی که سعدی مرا از چه یافت؟	نه هامون نوشت و نه دریا شکافت
به خردی بخورد از بزرگان قفا	خدا دادش اندر بزرگی صفا
هر آن کس که گردن به فرمان نهد	بسی بر نیاید که فرمان دهد
هر آن طفل کو جور آموزگار	نبیند، جفا بیند از روزگار
پسر را نکودار و راحت رسان	که چشمش نماند به دست کسان
هر آن کس که فرزند را غم نخورد	دگر کس غمش خورد و بدنام کرد
نگهدار از آمیزگار بدش	که بدبخت و بی ره کند چون خودش

۱- سن ده سالگی سن تمیز و تشخیص و اکتساب برای فرزندان می‌باشد.

۲- پسر خردمند و با علم و دانش از نام تو محافظت می‌کند. (باقیات الصالحات)

۳- اگر فرزند با فرهنگی و دانایی پرورش ندهی در هنگام مرگ نامی از تو باقی نمی‌ماند و در حکم این است که در ابتدا فرزندی نداشته‌ای.

۴- فرزند را دانا و پارسا تربیت کن.

۵- او را ناز پرورده بار نیاور؛ کودک را به سختی‌ها و درشتی‌ها عادت بده و او را لوس و ناز پرورده نکن

۶- در کودکی به او بایدها و نبایدها را بیاموز و در برابر کارهای خوب و بد تشویق و تنبیه کن زیرا سن کودک سن شکل‌گیری عادات و صفات خوب و بد است.

۷- تحسین و تشویق و آفرین به نوآموز در درجه اول تربیتی قرار دارد تا تنبیه و توییخ و تهدید معلم و استاد

۸- اگر در ثروت و رفاه کامل هم باشی باز هم باید در آموختن حرفه، شغل و پیشه‌ای تلاش کنی

بیاموز پرورده را دست رنج وگر دست داری چو قارون به گنج

سعدی در پنج بیت به این نکته مهم پرداخته که اگر ثروت قارون هم داشته باشی باز هم باید فرزندت را مستقل و با عزت نفس و مقاوم تربیت کنی زیرا، چه بسا روزی انسان دستگاه و قدرت و شکوه و ثروتش را از دست بدهد. در این صورت اگر پیشه و حرفه‌ای ندانی بیچاره و بدبخت می‌شوی زیرا سیم و زر روزی به پایان می‌رسد اما کسی که به حرفه و شغل و پیشه‌ای آراسته است دست خالی نمی‌ماند. در این صورت اگر گردش روزگار ثروت را از او گرفت به پیشه‌اش متوسل می‌شود و دست‌گدایی به طرف کسی دراز نمی‌کند. بعد از این نکته مهم سعدی به

تربیت و موفقیت خودش اشاره می‌کند که سختی‌های زیادی کشیده و به مکان‌های مختلف سفر کرده، درشتی‌ها، ناهمواری‌ها و سختی‌های زیادی تحمل کرده در آخر به مراد مطلوبش در کارها رسیده است. در کودکی و خامی بزرگان او را تنبیه می‌کردند اما خداوند در عوض این همه صبر و استقامت صفا و نعمت و بزرگی داد.

دو نکته مهم در تربیت سعدی: ۱- سفرهای مختلف و کشیدن بار سختی‌های فراوان

۲- تنبیه شدن از دست معلم‌ان و بزرگان؛ زیرا سعدی معتقد است هر کس در کودکی از بزرگان خود اطاعت کند و در سختی‌ها تواضع و فروتنی و صبر و شکیبایی کند، بالاخره روزی خود، انسان بزرگی می‌شود.

۹- هر کودک که ناز پرورده تربیت شده و به سختی‌های روزگار عادت نکند و از ادب و اخلاق لازم در کودکی برخوردار نشد بالاخره روزگار او را ادب می‌کند و از روزگار سختی می‌بیند.

۱۰- دوست بودن با فرزند و بهترین همراه و همگام او بودن تا مبادا در اثر بی توجهی متوجه محبت دیگران شود و دیگران او را به بیراهه بکشانند و راه مناسب را طی نکنند.

۱۱- معاشرت با همراه و دوست دانا و آگاه و خوب.

اصول تربیتی کودک از دیدگاه خواجه نصیر

خواجه نصیرالدین طوسی، اندیشمند بزرگ تاریخ ایران و جهان، با وجود گرفتاری‌هایی که در زندگی سیاسی و اجتماعی خود داشته از نکته‌های مهم تربیتی غافل نبوده و توصیه‌های لازم را در این زمینه ارائه داده اند. از منظر ایشان و به طور خلاصه مهم ترین وظایف پدر و مادر در تربیت فرزند عبارت است از:

- ۱- انتخاب نام نیکو برای فرزند
- ۲- لزوم تربیت فرزند از آغاز زندگی
- ۳- انتخاب دایه ای عاقل و مناسب برای فرزند
- ۴- هماهنگی تربیت با طبیعت فرزند
- ۵- پرورش حیا و نجابت در فرزند
- ۶- اصلاح عادات فرزند
- ۷- تحریک فرزند به کسب و کار
- ۸- پرهیز دادن فرزند از زشتی‌های گفتاری و رفتاری؛ زیرا نفس و مستعد جذب اخلاق نکوهیده و زشت است.
- ۹- پرهیز از نازپروری فرزند
- ۱۰- پرهیز دادن فرزند از تفاخر
- ۱۱- اول تحسین و تشویق و آفرین بعد سرزنش و توبیخ البته همراه با تدابیر ویژه و شیوه تغافل در امر تربیت
- ۱۲- توجه دادن فرزند به کرامت‌ها
- ۱۳- باید که فرزند با کودکان بزرگ زاده تربیت شود تا ادب نیکو و عادات جمیل در او متجلی شود.
- ۱۴- توجه به همبازی مناسب برای فرزند و انتخاب معلم عاقل

وجه اشتراک تربیت فرزند از دیدگاه خواجه نصیر و سعدی:

در مقایسه و بررسی دیدگاه این دو اندیشمند بزرگ در زمینه تربیت فرزند می‌توان به نکات مشترک اخلاقی- تربیتی قابل توجهی رسید که در زیر به این ویژگی‌های مهم و مشترک اشاره می‌شود.

۱- سن تشخیص و تمیز و تربیت اصلی سن ۱۰ سالگی است؛ تربیت اصلی از سنین ۱۰ سالگی آغاز می‌شود یعنی سن تشخیص و تمیز کودک، هر چند در روایت‌های مختلفی از ماجرای سعدی، خودش در سنین بسیار پایین تحت نظارت و تربیت علمی و دینی پدر خانواده قرار داشت، خواجه نصیر هم در تربیت کودک از دو طبیعت و دوران نام می‌برد که یکی مربوط به دوران بعد از شیرخوارگی است و دیگر مربوط به سن تشخیص و تمیز کودک، «چون

رضاع او تمام شود به تأدیب و در تربیت اخلاق او مشغول باید شد پیش تر از آنکه اخلاق تباه فرا گیرد..... و در تهذیب اخلاق او اقتدا به طبیعت باید کرد، یعنی هر قوت که حدوث او در طبیعت کودک بیشتر بود تکمیل آن قوت مقدم باید داشت.» (نصیرالدین طوسی، ۲۲۲: ۱۳۶۰) مجدداً خواجه به دوران دیگری از تعلیم کودک اشاره می‌کند که چون فرزند از مرتبه کودکی بگذرد و اغراض مردمان فهم کند «اولی آن بود که در طبیعت کودک نظر کنند و از احوال او به طریق فراست و کیاست اعتبار گیرند تا اهلیت و استعداد چه صنعت و علم در او مفظور است و او را به اکتساب آن نوع مشغول گردانند.» (نصیرالدین طوسی، ۲۲۸: ۱۳۶۰)

۲- مبارزه با نفس؛ یکی از نکات مهم مورد توجه سعدی و خواجه نصیر طوسی، شناخت نفس و مبارزه با آن است. زیرا خوبی و بدی در نهاد انسان تعبیه شده است و نفس کودک ساده است و گرایش به بدی دارد. «کودک مستعد بود به اخلاق ذمیمه میل بیشتر کند به سبب نقصان و حاجاتی که در طبیعت او بود.....» (نصیرالدین طوسی، ۲۲۲: ۱۳۶۰)

۳- پرهیز از نازپروردگی کودک: کودک را لوس و ناز پرورده بار نیاورند تا تحمل سرما و گرما و سختی‌ها و درشتی‌ها را در آینده داشته باشد.

۴- تحسین و تشویق نوآموز؛ آنچه در ارتباط با کارها و رفتار کودک مهم است و در درجه اول اهمیت تربیت قرار دارد تحسین و تشویق نو آموز می‌باشد.

در این زمینه تشویق در مقام اول تربیتی قرار می‌گیرد و بعد از آن در شرایط خاص اگر تشویق کار ساز و مناسب نبود با در نظر گرفتن حد و حدودها، تنبیه، آن هم به معیار و میزان کم چرا که مداومت بر تنبیه: قبح و زشتی کاری را از بین می‌برد و فرزند نسبت به انجام آن کار زشت حریص تر و لجبازتر می‌شود. «او را به هر خلقی نیک که از او صادر شود مدح گویند و اکرام کنند و بر خلاف آن توبیخ و سرزنش، صریح فرا نمایند که بر قبیح اقدام نموده است بلکه او را به تغافل منسوب کنند تا بر تجاسر اقدام نمایند و اگر بر خود بپوشد برو پوشیده دارند و اگر معاودت کند در سر او را توبیخ کنند و در قبح آن فعل مبالغت نمایند و از معاودت تحذیر فرمایند و از عادت گرفتن توبیخ و مکاشفت احتراز باید کرد که موجب وقاحت شود و بر معاودت تحریض دهد که الانسان حریص، علی ما مُنْع، انسان به چیزی که از آن منع می‌شود حریص می‌شود.» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۰: ۲۲۴)

۵- بی توجهی به مال و ثروت و شکوه و قدرت دنیایی؛ پدر و مادر و مربی باید زر و سیم و قدرت و تجمل را در چشم کودک خوار کنند تا به پرورش روح و جان خود پردازند و به فکر تفاخر و فضل فروشی دنیوی نباشد. زیرا آفت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر است.

۶- داشتن معلم و همراه و آموزگار خوب و دانا؛ «باید که معلم عاقل و دیندار بود و بر ریاضت اخلاق و تفریح کودکان واقف و به شیرین سخنی و وقار و هیبت و مروت و نظارت مشهور و از اخلاق ملوک و آداب مجالست ایشان و محاوره با هر طبقه ای از طبقات مردم با خبر و از اخلاق اراذل و سفلگان محترز.» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۰: ۲۲۴)

۷- در تربیت فرزند، سعدی، تدبیر را بهترین راه و روش می‌داند و خواجه با به لطائف حیل و نکته سنجی بزرگ ترها اشاره دارد دیگر توجه هر دو بزرگان علم و اخلاق به مقوله مهم خرد و علم و دانش و آگاهی ست که بدون آن انسان و زندگی اش معنا نخواهد داشت. خواجه نصیر در زمینه تشویق و تنبیه به این نکته اشاره دارد که اگر انسان زمان مناسب و الگوی مناسبی برای تشویق و تنبیه نداشته باشد با مشکلات زیادی روبرو می‌شود؛ بنابراین باید در زمینه اعمال پسندیده و نکوهیده و تربیت کودک از لطائف حیل استفاده کند.

«الانسان حریص علی ما مُنْع؛ به استماع ملامت اهانت کند و ارتکاب قبیح لذات کند از روی تجاسر، بلکه در این باب لطائف حیل استعمال کنند.» (نصیرالدین طوسی، ۲۲۶: ۱۳۶۰)

آنچه که این دو سخنور هم اخلاق و تربیت ذکر کرده اند از نکات در خور توجهی است که توجه به آنها نقش بسیار مهمی در اصول اخلاقی - تربیتی فرزندانمان ایفا می‌کند.

از جمله نکات اخلاقی مهم مورد نظر خواجه نصیر و سعدی عبارت است از:

۱- باید کودکان بزرگ زاده که به ادب نیکو و عادت جمیل آراسته اند با بچه‌های دیگر باشند تا ادب را از آنها بیاموزند.

۲- اگر ثروتمند هم باشی از اکتساب پیشه بی نیاز نیستی

۳- دوست بودن با فرزند و بهترین همراه و همگام او بودن تا مبدا متوجه محبت دیگران شود.

۴- استفاده از تدابیر و لطائف حیل در تربیت فرزند که به درایت و دانایی و مطالعه و سواد پدر و مادر و مربیان مرتبط است.

تاثیر و کاربرد تدبیر و لطایف حیل در تربیت فرزند

همه پدر و مادرها آرزو دارند فرزندشان در زندگی رفتاری درست داشته باشند با این حال انتقال صفات خوب و پسندیده در زندگی از هر طریقی ممکن نیست و چه بسا عدم آشنایی با تدبیر مناسب و روش‌ها و لطایف دقیق و باریک ما را فرسنگ‌ها از انتقال صفات خوب و پسندیده به کودکان و فرزندان دور کند.

مسئولیت پذیری، صداقت، درستی و خیرخواهی و ... مجموعه‌هایی از صفات ارزشی و پسندیده است که می‌توان در قالب آموزش غیر مستقیم به کودکان آموخت بدون اینکه امر و نهی صریح و مستقیمی در کار باشد. از این رو وقتی سخن از غیر مستقیم گویی به میان می‌آید پای بسیاری از عوامل و برنامه‌های آموزشی و تربیتی غیر مستقیم به میان می‌آید که از هر دری به روش اصولی و صحیح سخن‌ها دارند. یکی از فواید غیر مستقیم گویی تاثیر و نفوذ صد برابر آن بر دل و قلب آدمی بخصوص کودکان است. «در قدیم الایام چنین رسم بود که پندگویان و ناصحان هیچ گاه سخنی پوست باز کرده و راست و صریح در موعظت و نصیح با بزرگان و مخادیم نگفتندی و آن را بی اثر پنداشتی و بهتر آن می‌دانستند که هر پند و نصیحتی را در لباس کنایات و استعارات و تمثیل یا از زبان دیگران به ویژه جانوران ادا کنند.» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۱۸۹)

از جمله راهکارهای غیر مستقیم در تربیت کودکان عبارت است از:

۱- داستان:

ارزش‌های دینی و اخلاقی را می‌توان در قالب داستان از زبان جانوران و اشیا و آفریده‌ها ارائه کرد. مثلاً خدای متعال در قرآن کریم با داستان حضرت موسی و مرد صالح درس تواضع و بردباری در برابر معلم می‌دهد با داستان اصحاب لوط، درس عفت و پاکدامنی، و با داستان آدم و حوا، درس دوری از شیطان و با قصه حضرت مریم درس پاکدامنی و توکل به خدا را به ما ارائه می‌کند.

۲- شعر: استفاده از شعرهای ساده و دور از پیچیدگی ادبی می‌تواند راهکاری برای القای ارزش‌های تربیتی - دینی باشد. برای کودکان خردسال می‌توانیم شعری را بگوییم تا پس از حفظ آن را زمزمه کند و به مرور برایش ملکه شود.

۳- شرح حال بزرگان: برای کودکان از زندگی بزرگان و اندیشمندان داخلی و خارجی بگوییم که بالاخره با تحمل سختی‌ها به اوج عزت و عظمت رسیدند.

۴- فیلم و کارتون و نمایشنامه: فیلم و کارتون به جهت جذابیت و نمایش نامه به سبب صحنه پردازی‌ها و نورپردازی‌های زیبا، کودکان را جذب می‌کند و سبب تثبیت آموزه‌های دینی و اخلاقی می‌شود.

هنگامی که صحبت از راه روشن مناسب برای تربیت کودکان می‌شود پای دو مقوله مهم و مشترک دو اندیشمند بزرگ اخلاق و تربیت سعدی و خواجه نصیر به میان می‌آید: تدبیر و لطایف حیل؛ تدبیر یعنی اندیشه درست همراه با علم و دانایی و آگاهی.

لطایف حیل یعنی تدبیر و چاره اندیشی‌های دقیق و باریک در اجرای بهتر امور و کارها. با توجه به دو نکته مهم تدبیر و لطائف حیل و اهمیت آن در به کارگیری مناسب تربیت صحیح می‌توان به مواد و نکته‌های تربیتی متعددی اشاره کرد که نقش ویژه ای در تربیت بهتر فرزندان دارد. یکی از نکته‌های مهمی که در اصول تربیتی غیر مستقیم از

طریق تدبیر و لطائف حیل در امور آموزشی کودک مهم است استفاده از حسن تعلیل در تعامل و گفت و گو با کودک است. گاهی در شرایطی قرار می‌گیریم که احساس می‌کنیم پاسخ بسیاری از سوال‌های کودکان را نمی‌دانیم و یا در موقعیتی قرار می‌گیریم که توان پاسخ‌گویی صریح و مستقیم نیست در اینجاست که با تدبیر و چاره‌اندیشی ظریف و باریک‌نقش حسن تعلیل بیشتر از پیش خودش را نشان می‌دهد.

حسن تعلیل در حقیقت گونه‌ای دیگر از غیر مستقیم‌گویی است و به معنای علت ادبی آوردن برای چیزی است. «آن است که برای صفتی یا مطلبی که در سخن آورده اند، علتی ذکر کنند که با آن مطالب مناسب لطیف داشته باشد. (همایی، ۱۳۸۴: ۲۶۰)

زبهر آنکه همی‌گرید ابر بی سببی همی‌بخندد بر ابر لاله و گلزار
«در این روش برای مطالبی که اظهار می‌شود توجیه و تعلیل ظریف و لطیفی ارائه می‌شود که اسلوب خاصی دارد و باید جنبه افناعی و استحسانی داشته باشد نه برهانی و علمی.» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۷۸) مثلاً در توجیه این که چرا سرو میوه ندارد می‌گویند: آزادگان تهی دستند!

به سرو گفت کسی میوه ای نمی‌آری
جواب داد که آزادگان تهی دستند
یا در بیان این که چرا پرندگان در صبح نغمه سرایی می‌کنند می‌گویند: زیرا حمد و ثنای خداوند را به جا می‌آورند. «بلبلان را دیدم که به نالش در آمده بودند از درخت و کبکان از کوه و غوکان در آب و بهایم از بیشه، اندیشه کردم که مروت نباشد همه در تسبیح و من به غفلت خفته.» (سعدی، باب دوم: حکایت ۲۵)
گفت باور نداشتم که ترا بانگ مرغی چنین کنی مدهوش
گفتم این شرط آدمیت نیست مرغ تسبیح گوی و من خاموش

بحث تعلیل از مباحث مهم ادبیات است و یکی از مختصات سبک ادبی، تعلیل ادبی است «تعلیل ادبی مبتنی بر تشبیه و تشخیص است گاهی در مکالمات، عاطفی مثلاً در تسلیت یا دلداری در مصائب، با توسل به تشبیه از تعلیل ادبی استفاده می‌شود.» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۸۰)

با توجه به اهمیت حسن تعلیل در زیبایی کلام و شیوه افناعی او که مخاطب از این طریق پاسخ مناسبی در برابر صدها سوال بی‌جواب خود می‌یابد همین نکته تأثیر بسزایی در بیان مبانی و مفاهیم تعلیم و تربیتی در کودک ایجاد می‌کند به گونه‌ای که کودک در برابر رگبار سوال‌های خود از طریق حسن تعلیل به پاسخ مناسبی می‌رسد که با شنیدن آن راضی و قانع و بهتر و بیشتر محیط پیرامون خود را درک و فهم می‌کند. مثلاً وقتی کودکی در پاره بزرگی خداوند می‌پرسد و اینکه چگونه می‌شود خداوند را دید به او با تدبیر و چاره‌اندیشی دقیق از طریق حسن تعلیل پاسخ داده می‌شود:

خدا در رنگ و بوی گل نهان است
بهار و باغ و گل از او نشان است.
خدا در پاکی و نیکی ست فرزند
بود در روشنایی‌ها خداوند.
(بر قایق ابرها- پروین دولت آبادی)

والدین درس‌های بسیاری از قبیل اهمیت عبادت، ساده زیستی، توکل به خدا، کمک به دیگران، سپاسگزاری و... را می‌توانند در قالب شعر و داستان و با استفاده از حسن تعلیل مناسب به کودکان بیاموزند. مثلاً در آموزش نماز و تسبیح الهی:

خورشید زیبا دوباره سرزد
پرنده ی شب دوباره پر زد.
خروس خانه ترانه سر داد وقت سحر را به من خبر داد
آمدم بیرون در هوای باز وضو گرفتم برای نماز

دیدم نشست گنجشکی زیبا بر روی شاخه آرام و تنها
جیک و جیک می‌کرد در آن صبح زود گویی که او هم فکر خدا بود.
بر این اساس می‌توان گفت با استفاه از حسن تعلیل می‌توان وارد دنیای کودکان شد و یا غیر مستقیم گویی از طریق
شعر، قصه و داستان با استفاده از تدابیر و چاره اندیشی دقیق و باریک از حسن تعلیل زیبا و کودکانه در درک معانی
و مفاهیم دینی، بومی، ملی و فرهنگی و... استفاده کنیم.
البته نباید فراموش کرد که مطالعه کتاب و کتابخوانی بویژه در حیطه کودک و نوجوان، داشتن ذهنی خلاق و پویا و
نوآور و روحیه تعهد و عشق و علاقه به کار تعلیم و تربیت از جمله عوامل تقویت کننده در ایجاد و بکار بردن
حسن تعلیل و تعبیر زیبا و لطیف و قانع کننده در بیان و کلام است.

نتیجه گیری

اخلاق و تربیت اسلامی و دینی و راه روش درست زندگی کردن و معاشرت همیشه یکی از مهم ترین نکات مورد
توجه هر انسان فرهیخته و آزاده ای و از موضوعات مهم مورد توجه اندیشمندان و بزرگان عصر علم و ادب و
فرهنگی و هنر بوده است. سعدی شیرازی و خواجه نصیر طوسی هم از جمله بزرگان این عرصه اند که با ارائه
نکته‌های اخلاقی و تربیتی در تربیت فرزند دیدگاه تربیتی درخور توجهی دارند. خواجه نصیر در اخلاق ناصری در
باب تربیت فرزند به طور کامل به جزئیات تربیت فرزند پرداخته و سعدی در بوستان در باب عالم تربیت در شعری
کامل به شرایط و اصول تربیت فرزند اشاره داشته است. از مقایسه این دو شیوه تربیتی می‌توان به نکات برجسته و
مهمی اشاره داشت. از جمله: ۱- آموزش اصول تربیتی اساسی و مهم در سن ده سالگی ۲- مراقبت از نفس و شناخت
خوبی و بدی که در نهاد انسان وجود دارد. ۳- پرورش نهال نوپای کودکی پیش از سخت شدن و کج شدن. در میان
اصول تربیتی مهم برای کودکان به کاربرد و هنر تدبیر و لطائف حیل در امور تربیتی اشاره شده (سعدی و خواجه
نصیر طوسی) که با بررسی دقیق تر می‌توان تدبیر و لطائف حیل در امور تربیتی را با به کار بردن حسن تعلیل قرین و
زیبا و کامل کرد. حسن تعلیل یعنی همان علت زیبایی ادبی آوردن برای سوال یا نکته ای؛ از آنجا که نوعی غیر
مستقیم گویی است و رضایت مخاطب و قانع شدنش را به همراه دارد از این رو می‌تواند در تربیت فرزند به کار آید
و با بیان نکته‌های ظریف و دقیق از طریق قصه گویی و شعر و داستان در تربیت هر چه بهتر فرزندان و کودکان موثر
واقع شود.

منابع:

- دولت آبادی، پروین: بر قایق ابرها: چاپ تهران: نشر قطره، ۱۳۷۳.
زرین کوب، عبدالحسین؛ شعر بی دروغ شعر بی نقاب؛ چاپ دوم، تهران: نشر علمی، ۱۳۷۹.
سعدی؛ کلیات سعدی؛ نسخه محمد علی فروغی - مقدمه عباس اقبال، چاپ نهم، تهران: نشر محمد، ۱۳۷۹.
سعدی؛ گلستان؛ به تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ ششم، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۱.
شمیسا، سیروس؛ نگاهی تازه به بدیع؛ چاپ چهاردهم، تهران: فردوس، ۱۳۶۸.
صحیفه سجادیه.
طوسی، خواجه نصیرالدین؛ اخلاق ناصری؛ به تصحیح مجتبی مینوی - علیرضا حیدری، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی
انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۰.
قرآن کریم.
همایی، جلال الدین؛ فنون بلاغت و صناعات ادبی؛ چاپ بیست و چهارم، تهران: نشر هما، ۱۳۸۳.
یوسفی، غلامحسین؛ در آرزوی خوبی و زیبایی گزیده بوستان سعدی؛ چاپ هشتم، تهران: سخن، ۱۳۸۱.